

Dvaro, sentikių ir „amžinųjų činšininkų“ santykiai žemės dalybose XIX a. II pusėje

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

El. paštas bairauskaite@istorija.lt

Šiuo straipsniu baigiamos gvildinti po baudžiavinio dvaro ir bajorų žemvaldžių žemę naudojusią gyventojų grupių atskyrimo nuo dvaro problemos. Aptariami veiksniai, lėmę imperijos valdžios politiką Vakarų gubernijų dvarų žemės nuomininkų atžvilgiu, valdžios pastangos reguliuoti dvarų savininkų, sentikių ir „amžinųjų činšininkų“ santykius atsižvelgiant į tautinį, politinį ir teisinį aspektus.

Raktažodžiai: Lietuvos dvarai, agrariniai santykiai, socialinė politika, tautinė politika, bajorai, sentikiai, amžinieji činšininkai, emfiteuzė

IVADAS

Baudžiavos panaikinimo reforma nebuvo aktuali žemės nuomininkams, gyvenusiems Vakarų gubernijų stambiuose ir vidutiniuose dvaruose. Dvaro ir šių žmonių santykiai, rodantys žemėnaudos pobūdį, susiklostė seniai, dar iki valstybės padalijimo, buvo paremti tarpusavio išsipareigojimais ar žodiniu susitarimu, reguliuojami Lietuvos teisės ar paprotinės teisės. Baudžiavos laikų palikimas – į nuomojamą žemę įsikibę nuomininkai – tapo rimta kliūtimi dvaro ekonomikos reorganizacijai, todėl bajorai žemvaldžiai buvo suinteresuoti pereiti prie laisvos nuomos, juolab kad žemės nuoma sudarė itin svarbų dvaro pajamų šaltinį. Tuo tarpu imperijos valdžia, politizavusi socialinius ir ekonominius pertvarkymus Vakarų gubernijose, pažeidė bajorų teisę į privačią nuosavybę. Ji dėlės sukurti teisinę bazę, kuri leistų išspręsti dvaro ir nemažos laisvai judančių gyventojų grupės santykius, o dvaro ir žemės nuomininkų santykių reguliavimo svertus sutelkė valstiečių reikalų institucijose.

Po baudžiavos panaikinimo dvaro konfliktas su žemės nuomininkais truko ne vieną dešimtmetį. Jis baigėsi sureguliuoju, leidusiu virsti žemės savininkais daliai laisvųjų žmonių [16]. Galutinai atsisakyti dvaro ekonominį ir socialinį klimatą veikusių feodalinės žemėnaudos santykių trukdė nesureguliuotas prie dvaro pririštų nuomininkų sentikių ir „amžinųjų činšininkų“, įsikūrusių privačioje dvarininko žemėje „visam laikui“, klausimas.

Bajorų žemvaldžių santykiai su sentikiais ir amžiniais činšininkais, pretendavusiais į bajorų privačią žemę, šių žmonių žemėtvarkos problemos sprendimas istoriografijoje

praktiškai netyrinėti. Andrejus Stankevičius apybraižoje apie rusų gyvenvietes Lietuvoje užsimena, kad sentikiai gyveno dvarų žemėje neaiškiais nuomos teisėmis, o po sukilimo dvarininkai stengėsi jų atsikratyti, nes sentikiai buvo lojalūs imperijos valdžiai [21, 14–15]. Leonas Mulevičius, rašęs apie valstiečių teisę išsipirkti žemę ir šios teisės įgyvendinimą, tik užsiminė apie šios teisės vėlyvą suteikimą sentikiams ir nesuteikimą amžiniesiems činšininkams, pabrėžė blogesnes sąlygas už tas, kurias žemei išpirkti turėjo privačių ir valstybinių valdų valstiečiai baudžiauninkai [17, 92]. Į sentikiams palankią Michailo Muravjovo politiką žemėnaudos srityje atkreipė dėmesį Grigorijus Potašenko, tačiau į sentikių istorijos agrarinius klausimus jis nesigilino [20, 354–356]. Panašiai sentikių fenomeną tyrė Yvanas Leclère, kurį labiau domino ne agrarinė, bet konfesinė imperijos politika sentikių atžvilgiu [19]. Istoriografijoje apskritai nėra aiškintasi, kokią vietą privačių valdų socialiniame žemėlapyje užėmė amžinieji činšininkai ir kaip buvo sprendžiamas jų santykis su privačia žemėvalda.

Šio straipsnio tikslas – aptarti veiksnius, lėmusius imperijos valdžios politiką Vakarų gubernijų dvarų žemės nuomininkų atžvilgiu, valdžios pastangas reguliuoti dvarų savininkų, sentikių ir amžinųjų činšininkų santykius atsižvelgiant į tautinį, politinį ir teisinį aspektus, tirti bajorų žemvaldžių elgseną jų nuosavybę naudojusių ne valstietiškų grupių atžvilgiu.

DVARAS IR SENTIKIAI

Dalyje Vakarų gubernijų apskričių dvarų žemės nuomininkų „klasę“ sudarė sentikiai, kurie nuosavos žemės neturėjo, bet ją nuomojo iš dvarų. Po baudžios panaikinimo kintančios bajorų žemėvaldos vaizdas būtų neišbaigtas, neaptarus dvaro ir jo žemėje gyvenusių sentikių dalyvavimo žemės dalybose. Tarp dvaro ir sentikių susiklostę santykiai buvo pagrįsti įprastu savanorišku susitarimu ir virto savotiška rutina. Baudžios laikotarpiu dvaro savininkas, disponavęs privačia nuosavybe, buvo laisvas pasirinkti žemės nuomininką ir diktuoti nuomos sąlygas. Sentikiai savo socialinio statuso nekvestionavo. XIX a. II pusėje formaliai jie buvo surašyti valstybiniais valstiečiais arba miestiečiais, dažnai migravo, o jeigu nuomojo žemę, ją vertino kaip nuolat atnaujinamą teisę ja naudotis. Dvaro savininkus tokia padėtis taip pat tenkino. Kai kuriuose dvaruose susidarė sentikių anklavai, palaikę nuomininko sėslumą. „Savas“ nuomininkas dvarui buvo patogus ir iki baudžios panaikinimo dvaro ir kaimo santykiuose jis buvo mažai pastebimas žemėnaudos sistemos elementas.

XIX a. viduryje daugiausia sentikių gyveno Kauno gubernijoje. Anot Piotro Koreckio, 1862 m. Kauno gubernijos Kauno, Panevėžio, Novoaleksandrovsko (Zarasų) ir Ukmergės apskrityse buvo 730 gyvenviečių su apie 13 tūkst. sentikių (vyrų ir moterų) [18, 3, 31]. Dalis sentikių gyveno dvarininkų žemėje. Pagal nusistovėjusią tvarką dvaras ir kaimas retai sudarė sutartis raštu, nuomos santykiams užsimeginti pakako žodinio susitarimo ir tvarkingai mokamos nuomos. Tačiau po 1863–1864 m. sukilimo šie nusistovėję santykiai subjuro.

Sukilime dalyvavę bajorai jų veiksmų nepalaikiusius sentikius, be abejo, regėjo kitoje barikados pusėje. Tačiau lieka neatsakytas klausimas, ar bajorai žemvaldžiai dėl savo nuomininkų lojalumo valdžiai ketino juos masiškai išprašyti iš dvarų. Tarp dvarų savininkų ir sentikių tvyrojusią įtampą rodo Vilniaus gubernijos Švenčionių apskrities sentikių 1863 m. gegužės 28 d. skundas M. Muravjovui. Penki asmenys – Moisejus Sokolovas, Timofejus Artemjevas, Fadėjus Plotnikovas, Kondratijus Mažuta ir Savelijus Golovackis, nuomoję žemę keliuose dvaruose, skundėsi, kad dvarininkai pakėlė nuomos kainą ir verčia eiti lažą bei atlikti kitas prievoles. Jie baiminosi būti nuvaryti nuo žemės vien dėl įsteigtų kaimo

sargybų sukilimui malšinti. Sentikiai prašė apginti jų teisę likti dvaruose ir sumažinti nuomos mokesť. Nuogaštavimai buvo pagrįsti, sutarčių su dvarais terminai buvo seniai pasibaigę, dvarininkai jų nevarė, bet už tai reikalavo didesnių mokesčių ir papildomų prievolių. Tik dvarininkas Sulistrovskis atsisakė nuomoti žemę trimis sentikiams, nuga-benusiems į Švenčionis suimtuosius bajorus [4, 11–12]. Krašto valdytojas sentikių skundą perdavė svarstyti Vilniaus gubernijos valstiečių reikalų įstaigai. Valdininkai puikiai suvokė sentikių siekį įsitvirtinti dvarų žemėje vykstant jos padalijimui ir išsiderėti pastovų nuo-mos mokesť, lygų baudžiauninkams nustatytiems žemės išpirkos mokesčiams, taip pat tai, kad jų lūkesčius galima panaudoti prieš bajorus. Valdininkai parengė siūlymą, virtusį M. Muravjovo 1863 m. birželio 17 d. aplinkraščiu gubernatoriams, kuriuo buvo uždrausta išskeldinti sentikius iš lenkų bajorų dvarų pasibaigus sutartai nuomai ir griežtai kontro-liuoti, kad dvarininkai iš jų nereikalautų daugiau kaip 3 rb. sidabru už žemės dešimtinę [4, 21–26, 41–41v]. Draudimą grindė ne socialiniais argumentais, bet sukilusių lenkų bajorų siekiu susilpninti „rusiško elemento“ įtaką krašte, lyg valstiečiai ir miestiečiai sentikiai ją būtų darę. A. Stankevičiaus vaizduotėje ši priemonė rodė krašto valdytojo išmintingą po-litiką remtis valstiečiais, nepalaikiusiais sukilimo, juos priešpriešinti dvarininkams, kerši-jusiems sentikiams už jų lojalumą imperijai. Su dvarininkų spaudimu sentikiams jis siejo Kauno gubernijos Kauno bei Ukmergės apskričių ir Vilniaus gubernijos Trakų apskrities 606 sentikių šeimų M. Muravjovui pateiktą prašymą apginti juos nuo bajorų ir sukilėlių, taip pat grandiozinį generalgubernatoriaus projektą panaudoti sentikius ir valstiečius sta-čiatikius diegiant Šiaurės vakarų krašte smulkia rusų žemėvaldą [21, 14–16].

Dėl draudimo išskeldinti sentikius dvaras patekdavo į kuriozišką padėtį, negalėdamas atsi-sakyti prastų ūkininkų ar nemokių nuomininkų. Taip Kauno gubernijos Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrities Turmanto dvaro savininkas Zenonas Majejskis turėjo gauti specialų gu-bernijos valdžios leidimą išprašyti iš dvaro sentikį Andriejų Germanovą, pridariusį nuosto-lių, su sąlyga, kad netikusį ūkininką pakeis kiti sentikiai. Lygumų dvaro savininkė Evelina Aleksandrovič buvo priversta taikstyti su dvių sentikių šeimų tarpusavio nesantaika ir aplaidžiu ūkininkavimu dvaro viensėdyje [4, 14–16, 29–31]. Vietos valdžiai M. Muravjovo aplinkraštis taip pat nebuvo parankus. Jai teko užimti kiek kitokią poziciją tais atvejais, kai dvarininkas akivaizdžiai laikėsi įsipareigojimų. Kai Vilniaus gubernijos Dysnos apskrities dvarininkas stačiatikis Michailas Snitka, kuriam visus metus sentikiai nemokėjo net perpus sumažintos nuomos, sutiko jiems dovanoti skolą, kad tik jie išsikeltų iš dvaro, Vilniaus gu-bernatorius bandė įtikinti krašto valdytoją, jog būtina iš dvarų kraustyti piktybiškai nemo-kančius nuomos [4, 65–65v]. M. Muravjovo aplinkraščio nepaisė Kauno gubernijos valdyba, kai sukilimas buvo numalšintas ir laikina parama sentikiams prarado dvarininkų drausmi-nimo reikšmę. Kauno gubernatorius Nikolajus Muravjovas 1865 m. kovo 4 d. rašte Vilniaus generalgubernatoriaus padėjėjui aiškino, kad valdyba pavedė apskričių įstaigoms dvarininkų ir sentikių ginčus spręsti vadovaujantis įstatymais, o ne buvusio krašto valdytojo aplinkraš-čiu, nes pats krašto viršininkas atskirais atvejais, kai sentikiai „išsismarkaudavo“ ar nesilai-kė sutarčių sąlygų, leido nesivadovauti aplinkraščiu, draudusiu pašalinti sentikius iš dvarų. Šis leidimas viešai nebuvo skelbiamas, tačiau padaugėjęs dvarininkų skundų, kad sentikiai masiškai atsisako mokėti nuomą, Kauno gubernatorius patarė policijos valdyboms spręsti dvarininkų ir sentikių bylas remiantis tik įstatymais, tačiau taip pat policijai liepė kontro-liuoti, kad dvarininkai nevarytų nuo žemės tvarkingai ūkininkaujančių ir mokančių nuomą sentikių [4, 109–111]. Tačiau N. Muravjovo laikysena neturėjo reikšmės siekiant dvarų ir sentikių santykių suregulavimo.

Dvaras buvo suinteresuotas sutvarkyti žemėnaudos santykius su sentikiais, tampančiais našta jau vien dėl to, kad buvo ekonomiškai nenaudingi. Prie generalgubernatoriaus veikusios Laikinosios valstiečių reikalų komisijos surinktais duomenimis, 1865 m. bajorų dvarų žeme Vilniaus gubernijoje naudojosi 1 499 sentikių šeimos. Daug jų gyveno Vilniaus gubernijos Vilniaus, Dysnos, Švenčionių, Trakų ir Vileikos apskrityse, nors praktiškai sentikių buvo visų gubernijos apskričių dvaruose. Jų formalus socialinis statusas įvairavo, dalis buvo priskirta prie valstybinių valstiečių, dauguma surašyti miestiečiais Vilniaus ar net Vitebsko apskričių miestuose. Kauno gubernijoje dvarų žemėje tvarkėsi 1 463 sentikių šeimos [7].

Kai M. Muravjovą pakeitė Konstantinas Kaufmanas, dvarų savininkai suskubo teikti jam prašymus dėl leidimo sentikius iškeldinti iš dvarų. Naujas generalgubernatorius šiuo klausimu laikėsi pirmtako nuostatų ir panašių prašymų netenkino. Taip buvo pasielgta su Kauno gubernijos dvarininko Alfonso Jazdovskio prašymu leisti iškeldinti sentikius iš jo dar 1862 m. įsigytų 178 dešimtinių žemės Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrityje, Bikūnų kaime. Jis ketino steigti palivarką, tačiau iš buvusio savininko paveldėjo nuomininkus sentikius. Dvarininko pastangos iškraustyti nuomininkus 1865 m. nuėjo perniek [11]. Vis dėlto 1865 m. gegužės 7 d. aplinkraščiu K. Kaufmanas nurodė svarstyti dvarų savininkų ir sentikių nuomininkų ginčus, taip pat ir dėl iškeldinimo. Tai turėjo daryti taikos tarpininkai, jeigu ginčo suma neviršijo 30 rb., taikos tarpininkų suvažiavimai, jeigu ginčo suma neperkopė 500 rb., arba teismai, jeigu ši suma yra didesnė [13, 26]. M. Muravjovo aplinkraštis dėl neriboto žemės nuomos termino, taikyto sentikiams, atšauktas nebuvo, tačiau dvarininkai galėjo kreiptis į taikos tarpininkų suvažiavimą ar valstiečių reikalų įstaigą, reikšti pretenzijas dėl sutarčių nesilaikymo, prašyti iškeldinti nemokus nuomininkus.

Kol sentikius gynė M. Muravjovo ir K. Kaufmano potvarkiai, dvarui sunkiai sekėsi derybos su priverstiniais nuomininkais. Būtent protekcionistinė buvusio krašto valdytojo politika, kurios neigiamas pasekmes matė ir jos vykdytojai, skatino sentikius piktnaudžiauti susiklosčiusia padėtimi, nemokėti dvarininkams nuomos ir reikalauti padengti jų nuostolius, kai tik dvaras bandė apeiti draudimą iškeldinti sentikius. Dvarininkui Vikentijui Volskiui, Vilniaus apskrityje iš grafo Pranciškaus Kosakovskio nusipirkusiam Pūstalaukio kaimą, nesisekė iškeldinti šešių sentikių šeimų iš dykynės. Buvęs savininkas sutiko atleisti sentikius nuo dalies nuomos mokesčio su sąlyga, kad jie atsisakys užimto sklypo. Gavę P. Kosakovskio liudijimą, kad už žemės nuomą su juo yra visiškai atsiskaitę, sentikiai apskundė naują savininką gubernijos valdžiai, esą juos verčia pasitraukti iš nuomos dykynės, nors patys ją nesinaudojo, pernuomoję kitiems sentikiams [9]. Į sentikių ir dvaro santykių aklavietę atkreipė dėmesį valdininkas kunigaikštis Nikolajus Chovanskis, kuriam buvo pavesta vietoje ištirti Vilniaus apskrities Bastūnų dvaro sentikių skundą. Dvare susiklosčiusi padėtis jam atrodė neišsprendžiama ne tik dėl dvaro ir sentikių teisių aiškinimosi muštynėmis. 1865 m. spalio 11 d. laiške Laikinosios valstiečių reikalų komisijos pirmininkui Vladimirui Levšiniui jis pabrėžė ydingą draudimų praktiką: nepasitenkinimas esama padėtimi skatino abiejų šalių destruktivius veiksmus ir ūkinį aplaidumą [4, 171–172]. Tiesa, dvaro ir sentikių susipriešinimas neperaugo į atvirą konfliktą, kaip buvo su laisvaisiais žmonėmis.

Iškeldinti dvaruose „įstrigusius“ sentikius sunkiai sekėsi ir dvarui perėjus iš lenkų bajorų į rusų rankas. 1867 m. vasario 15 d. šį klausimą svarstė Vilniaus gubernijos valstiečių reikalų įstaiga, į kurią pateko Švenčionių apskrities bajoro Liudviko Zakržeuskio dar 1866 m. pradžioje apskrities taikos tarpininkui adresuotas prašymas iškeldinti sentikį Vasilijų Pozniakovą iš jo nuo 1840 m. nuomojamo Prūdiškės palivarko, parduoto miestiečiui Artiomui Kudriavceviui, rusui ir stačiatikiui, kaip to reikalavo 1865 m. gruodžio 10 d.

įstatymas. Tokį pat prašymą pateikė ir palivarko pirkėjas, nes M. Muravjovo ir K. Kaufmano potvarkiai palikti dvaruose sentikius buvo skirti tik lenkams bajorams. Panašų prašymą pateikė totoriai Adomas ir Rapolas Gembickiai Švenčionių apskrityje, Melagėnų valsčiuje, Raščiuų kaime, įsigiję 20 deš. žemės iš dvarininko Vikentijaus Abramavičiaus. Jų įsigytą sklypą nuomojo sentikis Jeremėjus Naumovas, atsisakęs išleisti pirkėjus į žemę ir pastatus, nes, anot jo, nei jie, nei buvęs savininkas neturėjo teisės nutraukti nuomą. Ką daryti su nesitraukiančiu iš sklypo sentikiu, klausė bajoras Cibulskas, kuriam, padalijus dvaro žemę baudžiauninkams, tebeliko tik tas sentikiui išnuomotas sklypas, jo gaunamų pajamų nepakako išmokėti po sukilimo uždėtos kontribucijos, todėl bajoras buvo priverstas parduoti žemę. Atsiradęs žemės pirkėjas valstybinis valstietis Fursas taip pat susirūpino, ar jis neturės bėdos, nusipirkęs tą žemę, nes girdėjęs, kad sentikiams leista gyventi ten, kur gyvenę, jeigu jie patys to panorės. Valdininkai, susidūrę su precedentu, neaptartu Vilniaus generalgubernatorių aplinkkraščiuose, nutarė klausimą spręsti pagal pasikeitusias politines aplinkybes. 1867 m. jiems atrodė, kad, paaiškėjus vyriausybės politikai Vakarų gubernijose, draudimų iškeldinti iš dvarų sentikius galima nepaisyti. Vyriausybė jau priėmė nutarimą apgyvendinti sentikius laisvose valstybinėse žemėse, imtasi priemonių diegti rusų žemėvaldą, todėl bet koks bandymas riboti privačios nuosavybės teises būtų pražūtingas įgyvendinant vyriausybės tikslus. Valstiečių reikalų įstaiga siūlė atsisakyti buvusios sentikiams nuomininkams palankios nuostatos, leisti dvarininkams iškeldinti nuomininkus, tačiau įvesti taisyklę, kad apie nuomos nepratęsimą jie praneštų suinteresuotai šaliai prieš pusę metų iki sutarties pabaigos. Tačiau kol šiuo klausimu nebus priimtas galutinis sprendimas, taikos tarpininkams buvo liepta vadovautis M. Muravjovo ir K. Kaufmano aplinkkraščiais, sentikius palikti jų nuomojamoje žemėje nepriklausomai nuo to, parduotas ar neparduotas dvaras ir kokios tautybės yra jo savininkas. Vilniaus generalgubernatorius Eduardas Baranovas į valstiečių reikalų įstaigos raštą atsakė 1867 m. spalio 26 d. Jis pabrėžė, kad negali panaikinti M. Muravjovo ir K. Kaufmano įvestos taisyklės neiškeldinti sentikių iš dvarų, nes šis klausimas svarstomas Sankt Peterburge, bet konkrečiais atvejais leido daryti išimtis. Jis pritarė Valstiečių reikalų įstaigos ir Vilniaus gubernatoriaus nuomonei ruso ir stačiatikio A. Kudriavcevo įsigytoje žemėje gyvenusiam sentikiui nustatyti laiką iki ekonominių metų pabaigos ir įpareigoti perleisti sklypą naujam savininkui. Tačiau jis nerado rimtos priežasties užtikrinti naujų savininkų totorių ir valstiečių katalikų teisę į įsigytą nuosavybę, tad liepė tik kontroliuoti, kad sentikiai nevengtų mokėti nuomos. Ta pati taisyklė turėjo galioti tuo atveju, jeigu sentikio nuomojamą sklypą įsigytų sentikis [5, 2–7; 9; 11; 25, 36–37].

Dvaro nusiteikimą atsisakyti nuomininkų sentikių, kai tik pasibaigs žemės nuomos sutartis, rodo dvarininkų ir sentikių skundai, 1867 m. teikti Trakų apskrities taikos tarpininkų suvažiavimui, Laikinajai valstiečių reikalų komisijai ir Vidaus reikalų ministerijai. Dvi sentikių šeimos, įrašytos į Trakų ir Ukmergės miestiečius, dviem metams išsinuomavo ištremto į Viatkos guberniją Antano Zaleskio Kasčiukiškių dvaro Pazaliesės palivarką. 1867 m. vasario 14 d. sentikių prašymas, adresuotas generalgubernatoriui E. Baranovui, rodė, kad žemės nuoma jiems buvo laikinas reiškinys, bet jos atkakliai laikėsi, nes tikėjosi gauti tą pačią žemę „bendrasis pagrindais“ kaip kiti valstiečiai, todėl visaip siekė išsilaukyti vienoje vietoje iki to laiko, kol išsipildys jų lūkesčiai. Nuomos terminai jiems reišė tik dvarininkų užgaidą ir norą „atimti“ žemę. Tiesa, A. Zaleskio patikėtinis Stanislovas Römeris reikalavo, kad sentikiai sumokėtų nuomą ir išsikraustyti iš palivarko nepasibaigus ekonominiams metams (baigėsi 1867 m. balandžio 23 d.). Tai rodo, kad dvarui rūpėjo atsikratyti nuomininkų. Juolab kad ištremtųjų bajorų šeimoms tai buvo nepalankus metas, reikėjo

paruošti dvarus priverstinai parduoti, sentikiai naudojosi situacija ir nemokėjo nuomos. Taikos tarpininkų suvažiavimas pasiūlė abiem šalims taikiai išspręsti ginčą, sentikiai sutiko sumokėti nuomą su sąlyga, kad jie pasiliks dvare nuomininkų teisėmis neterminuotai, kol jiems nebus skirta žemės. Dėl sentikių užsispyrimo taikus susitarimas neįvyko. 1867 m. birželio 21 d. Vilniaus gubernijos valstiečių reikalų įstaiga vėl svarstė S. Römerio ir sentikių Jepifano Karpovo, Mitrofanovo Bortnikovo ir Kirilo Seliugino ginčą dėl Kasčiukiškių dvaro žemių ir nutarė, kad sentikiai privalo išsikraustyti, nes nuomos terminas yra pasibaigęs [13, 5–9, 12–13v]. Panašiai reikalai klostėsi Boleslovo Römerio gretimame Vladikiškių dvare, kurį nuomojo vietinis žydas Abraomas Taršys, dalį dvaro žemės pernuomojęs sentikiams Savelijui ir Timofejui Osipovams bei Jermolajui Prušakovui. Ginčas tarp nuomininko ir subnuomininkų kilo dėl prisiimtų įsipareigojimų nesilaikymo, tačiau pagrindinė priežastis, dėl kurios sentikiai kreipėsi į atitinkamas instancijas su prašymais juos ginti nuo dvarininkų „neteisetų veiksmų“, buvo artėjantis prie pabaigos žemės nuomos terminas ir išsikraustymo iš dvaro perspektyva. Ta pati priežastis – nenoras išsikraustyti iš bajorų dvarų – vertė sentikius pasipriešinti apskrities policijai, reikalavusiai palikti Palomenės, Gegužinės, Pavlovo ar Terešiškių dvarus pasibaigus žemės nuomos sutartims [13, 20–21].

Apie neracionaliai naudojamus išteklius ir sugaištą laiką galima kalbėti ir tuo atveju, kai bajorai taikė ekonominę strategiją nuomodami palivarkus ar dvarus ir dalį jų pernuomodami valstiečiams – darbo jėgai, palaikančiai dvaro ūkį. Vilniaus gubernijos Švenčionių apskrities bajoras, „dvarininko sūnus“ Apolinaras Pevcevičius 1865 m. iš dvarininko Čechavičiaus nuomojo Drūstėnų ir Pilypų palivarkus kartu su viensėdžiu, kurį nuo 1863 m. nuomojo sentikis Osipas Zenovas. A. Pevcevičius paliko O. Zenovą viensėdyje vieniems metams, tačiau, šiam laikui nesumokėjęs nuomos, pareikalavo sudaryti sutartį raštu. O. Zenovas viensėdžio nuomos atsisakė, pareiškė ieškosiąs kitos vietos, ir abu pasirašė dokumentą, kad vienas kitam neturi pretenzijų. A. Pevcevičius išnuomojo viensėdį Teodoriškės kaimo valstiečiams, ir jie užsėjo suartą lauką. Netrukus O. Zenovas, kuriam nepavyko išsinuomoti žemės iš kito dvarininko, pareikalavo, kad viensėdis jam būtų gražintas. Taikos tarpininkas įtikino A. Pevcevičių ir valstiečius atiduoti viensėdį sentikiui, bet su sąlyga, kad jis sumokės bajorui nuomą, o valstiečiams atlygins už jų suartą lauką ir pasėtus grūdus. O. Zenovas šių sąlygų nevykdė, bet, pasikeitus taikos tarpininkams, kreipėsi į naujai atvykusį valdininką ir jo sprendimu 1866 m. pabaigoje ne tik buvo gražintas į viensėdį, bet prisiteisė 165 rb. iš A. Pevcevičiaus už patirtus nuostolius per tą laiką, kai nesinaudojo viensėdyje užaugintais grūdais, daržovėmis ir šienais. Po ilgai trukusių apeliacijų ir kasacinių skundų nagrinėjimo taikos tarpininkų suvažiavime ir valstiečių reikalų įstaigoje 1869 m. A. Pevcevičiui pavyko atsikratyti tariamo nuomininko, kuris trejus metus ūkininkavo viensėdyje nemokėdamas nuomos [12].

Šie pavieniai atvejai nerodė tikro dvaro ir sentikių ūkinės kaimynystės problemos masto. Ten, kur sentikiai gyveno kompaktiškai ir dvarų žemę nuomojo po keliasdešimt šeimų, jų netenkino paprastas nuomos santykių sutvarkymas. 1868 m. į Vilniaus generalgubernatorių Aleksandrą Potapovą kreipėsi Švenčionių apskrities 75 sentikiai, įleidę šaknis į dvarų žemę, pasistatę sodybas, užveisę sodus, dykynes pavertę derlingais arimais. Kaip visiems dvarų žemdirbiams, taip ir jiems rūpėjo gauti nuosavos žemės, ją išsipirkti, atsiskirti nuo dvaro ir ūkininkauti savarankiškai [4, 325–327]. Praktiškai buvo neįmanoma dvare palikti tokią masę žmonių ir gerų ūkininkų, nepažeidus dvarininkų privačios nuosavybės, bet taip pat nebuvo pagrindo juos iškeldinti dvarininkui pareikalavus. Imperijos valdžiai teko skirti specialų dėmesį dvarų žemę nuomojusiems sentikiams.

DVARO IR SENTIKIŲ ŽEMĖTVARKA VALDŽIOS POLITIKOJE IR PRAKTIKOJE

Vakarų gubernijų sentikių padėties sutvarkymo klausimą kėlė Vilniaus generalgubernatorius K. Kaufmanas, parengęs atitinkamą taisyklių projektą ir 1865 m. birželio 2 d. pateikęs jį vidaus reikalų ministrui. Jis siūlė teisiškai sureguliuoti dvarų savininkų ir sentikių abipusius įsipareigojimus įvedus privalomą šešerių metų trukmės žemės nuomą. Jai pasibaigus, dvarininkas turėtų išmokėti paliekančiam dvarą sentikiui kompensaciją, prilygstančią vienu metų nuomos mokesčiui, o kol sentikis negaus kompensacijos, palikti jį dvare. Reikalas baigėsi nuomonių apsikeitimu, vietinės administracijos ir Vidaus reikalų ministerijos susirašinėjimas šiuo klausimu nutrūko, o sentikių padėties klausimas liko neišspręstas [5, 21v–22].

Prie sentikių ir jų santykių su dvaru problemos imperijos valdžia grįžo 1870 m. gegužės 14 d. Kaimo gyventojų padėties sutvarkymo vyriausiasis komitetas pavedė vidaus reikalų ministrui Aleksandrui Timaševui surinkti informaciją apie sentikius Šiaurės vakarų krašte ir parengti siūlymus dėl jų padėties sutvarkymo. Nebuvo pritarta Vilniaus generalgubernatoriaus A. Potapovo idėjai sentikių žemėvaldos problemą spręsti kartu su „rusų kilmės, stačiatikių tikėjimo“ valstiečių, nuomojusių žemę Minsko gubernijos dvaruose, žemėvaldos klausimu. Sentikiai (ir vienatikiai) buvo išskirti kaip atskira kaimo gyventojų žemdirbių grupė veikiau dėl praktinių, nei politinių priežasčių: informacijos rinkimas ir rusų valstiečių padėties Šiaurės vakarų krašte aiškinimasis galėjo nukelti sentikių problemos sprendimą neribotam laikui, todėl Valstybės taryba nutarė šiuos klausimus svarstyti atskirai [1, 1–5].

Svarstymų rezultatas buvo 1876 m. gegužės 22/birželio 3 d. paskelbtos „Taisyklės, kaip sutvarkyti vienatikių ir sentikių, gyvenančių Šiaurės vakarų ir Baltarusijos gubernijų dvarininkų ir kitų savininkų žemėje“ [15]. Taisyklės aiškiai išskyrė dvi žmonių grupes, joms liepta taikyti skirtingus kriterijus. Apsigyvenusiems bajorų, miestų ar įvairių institucijų dvaruose iki 1863 m. birželio 17 d. (atskaitos tašku pasirinktas minėtas M. Muravjovo aplinkraštis, draudžiantis iškeldinti sentikius iš dvarų), buvo leista pasilikti dvaruose neterminuotos nuomos sąlygomis nekeliant nuomos mokesčio, jeigu nebus kitokio susitarimo. Taikos tarpininkams buvo pavesta nustatyti nuomojamos žemės ribas ir sudaryti nuomos aktus remiantis taisyklėmis, kurias turėjo parengti Vidaus reikalų ir Teisingumo ministerijos. Šiuos žemės sklypus sentikiai ir vienatikiai galėjo išsipirkti tik susitarę su žemės savininku arba jam pareikalavus tai padaryti, šiuo atveju sąlygas diktavo savininkas. Žemei išsipirkti valstybė žadėjo suteikti paskolą, o dėl kitų sąlygų dvaro savininkas ir sentikis turėjo susitarti, bet dvarininkui buvo palikta teisė sumažinti ar apkeisti išperkamąjį sklypą, jeigu reikėtų panaikinti rėžius.

Įvedama neterminuota nuoma turėjo apsaugoti sentikius nuo dvarininko savivalės, duoti laiko pereiti prie žemės išpirkimo palankesnėmis sąlygomis. Atsisakiusieji išsipirkti žemę turėjo per metus pasitraukti, o žemę grąžinti savininkui. Sentikiai negavo teisės išsipirkti visą dvarą, palivarką ar vienkiemį, nebent jie būtų padalyti į sklypus ir taip išpirkti. Kauno gubernijoje neleista išpirkti viensėdžių, įrengtų dvarininkų lėšomis, Mogiliavo gubernijoje neleista išpirkti daržų, naudojamų verslo tikslais, šalia savo asmeninių laukų ir sodybų nuomojamus sklypus, namus miestuose. „Vėlyvieji“ nuomininkai, dvarų žemę išsinuomoję po 1863 m. birželio 17 d., jos išsipirkti negalėjo, bet galėjo ja naudotis kaip paprasti nuomininkai iki sutarties pabaigos, o jeigu sutarties neturėjo – iki 1877 m. balandžio 23 d.

Sentikių padėties sutvarkymas strigo dėl teisinės kolizijos, kuriai spręsti reikėjo laiko. Vidaus reikalų ministras, rengęs neterminuotos nuomos taisyklės, pabrėžė, kad Rusijos teisė nežino panašaus instituto, pagal ją taikyta ne ilgesnė kaip 12 metų terminuota nuoma.

Be to, jis manė, kad nuomos akte būtina išsamiai aptarti nuomos sąlygas, naudojimosi nuosavybe taisykles, susitariančių šalių įsipareigojimus. Žemės nuomos sąlygas apibrėžiančių normų taip pat nebuvo sukurta, nes jos paprastai priklausė nuo susitariančių šalių. Remtis Vakarų gubernijose susiklosčiusia amžinųjų činšininkų ir dvarų savininkų santykių praktika taip pat buvo keblu, nes amžinasis činšas nebuvo laikomas teisine norma ar pagrįstas įstatymais. Ministras siūlė išnagrinėti padėtį vietose, susipažinti su amžinojo činšo principu ir nutarti, kokios neterminuotos nuomos normos gali būti pritaikytos sentikiams [1, 19–25]. Kol Sankt Peterburgo valdininkai rūpinosi teisine puse, vietiniai administratoriai bandė išsiaiškinti, kurie sentikiai negali pretenduoti į neterminuotą žemės nuomą su perspektyva tapti jos savininkais. Vilniaus gubernatorius pavedė taikos tarpininkams surinkti iš dvarininkų informaciją apie sentikius, kurie, jų manymu, neturi teisės į neterminuotą nuomą, supažindinti su ja sentikius, paaiškinti jiems situaciją, skirti laiko apginti savo teises ir kilusius ginčus išspręsti iki 1877 m. sausio 1 d. [1, 28–29].

Vilniaus gubernijos septyniuose apskrityse atlikta apklausa rodė, kad skyrėsi dvarininkų, taikos tarpininkų ir sentikių požiūris į neterminuotos žemės nuomos teisę. Iš dvarininkų pateiktų duomenų matyti, kad šios gubernijos dvaruose buvo 691 sentikių šeima, priskirtina „vėlyviesiems“ nuomininkams. Iš jų taikos tarpininkai pripažino turinčiomis teisę į neterminuotą nuomą 194 šeimas, akivaizdžiai neturinčiomis šios teisės – 79 šeimas, o dėl likusiųjų statuso buvo pradėti teisminiai ginčai. Kauno gubernijoje buvo nustatytos 195 sentikių šeimos (1 347 vyrai ir moterys), neturinčios teisės į neterminuotą nuomą, iš jų 34 šeimos nuomojo ištisus dvarus, palivarkus ar viensėdžius [1.1].

1878 m. liepos 5 d. Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarija pagaliau parengė medžiagą, kurioje analizavo Vakarų gubernijų sentikių padėtį privačiuose dvaruose, ir pateikė siūlymus dėl neterminuotos nuomos aktų sudarymo taisyklių. Šioje medžiagoje buvo panaudoti duomenys, kuriuos surinko gubernijų valstiečių reikalų įstaigos. Jie yra vertingi, nes aprašė sentikių padėtį bajorų dvaruose po baudžios panaikinimo. Anot pateiktos informacijos, Vilniaus gubernijos dvaruose gyveno apie 900 sentikių šeimų, Kauno gubernijoje jų buvo per tūkstantį. Visos šeimos privačiuose dvaruose ir viensėdžiuose nuomojo žemės sklypus su juose esančiais statiniais, palivarkais, miškų kirtimvietėmis, kur įrengė atskirus sklypus. Ūkį tvarkė pagal kieminės žemėvaldos principą, nuomojamas žemės plotas dažnai sudarė iki 60 dešimtinių. Žemę jie nuomojo už atitinkamą mokestį, kartais atodirbius ir natūrinę prievolę, turėjo remontuoti statinius ir statyti naujus. Kai kuriuose dvaruose sentikiai galėjo naudotis savininko mišku ir ganyklomis. Su visais savininkais buvo sudarę žodines arba raštiškas sutartis, vienos numatė tik nuomojamo sklypo dydį, nuomos mokestį ir terminą, kitos išsamiai aptarė nuomos sąlygas, pavyzdžiui, draudimą perduoti sklypą subnuomininkams, apgyvendinti pas save žmones, neturinčius pasų, tvarkyti kelius, užtikrinti dvaro priešgaisrinę apsaugą, savininko teisę nutraukti nuomos sutartį, jeigu nuomininkas nesilaikytų sutarties sąlygų ir pan. Dalis šeimų dvarų žemėje gyveno ilgą laiką, šeimos galvai mirus, žemė pereinavo jo sūnums, kurie skaldė sklypą ir ūkininkavo savarankiškai. Dalį nuomojamų sklypų jie pernuomavo kitiems bendruomenės nariams, įsirengdavusiems toje žemėje taip pat savarankišką ūkį. Apklaustieji dvarininkai sutartinai išsakė norą perduoti sentikiams jų nuomojamą žemę už valstybės suteikiamą paskolą [1, 64–68]. Atlikę apklausą, valdininkai nusiteikė optimistiškai. Jie parengė neterminuotos nuomos aktų taisykles, kuriomis galėjo pasinaudoti pagrindiniai žemės nuomininkai, tačiau subnuomininkams teisės į žemės išpirkimą nepripažino.

Galimybė parduoti žemę sentikiams, neturėjusiems teisės į neterminuotą nuomą, su sąlyga, kad valstybė ir jiems suteiktų paskolą, buvo patraukli rusų kilmės dvarininkams. Tokią iniciatyvą išsakė Vilniaus gubernijos Dysnos apskrities dvarininkė Teplova ir jos kaimynai. Jų dvaruose sentikiai negyveno, bet dvarininkams buvo svarbu užsitikrinti garantuotą dvarų sodybų pirkėją, koks būtų valstybės kreditu paremtas sentikis. Vietos administratoriai, pirmiausia Vilniaus generalgubernatorius Piotras Albedinskis, neprieštaravo, tik siūlė šios grupės sentikiams nustatyti fiksuotą kreditą, o kitas žemės pirkimo sąlygas laikyti dvarininko ir sentikio susitarimo objektu [1, 114–115, 126–128].

Sentikių aprūpinimo žeme klausimas pakrypo kiek kita vaga, kai 1883 m. į valdžios akiratį pateko netipiškas atvejis – nenurodytos vietovės neįvardytas dvarininkas ketino sentikiui parduoti apie 300 deš. dvaro žemės. Finansų ministru parūpo, kokio didžio turėtų būti Šiaurės vakarų ir baltarusiškų gubernijų sentikių sklypai, kurių įsigijimą paremtų valstybė per kreditavimo sistemą. Jo manymu, paskola neriboto dydžio sklypui pirkti prieštarautų vyriausybės politikai palengvinti sentikių padėtį, suteikus jiems paramą įsigyti žemės tiek, kiek reikia šeimai prasimaitinti. Įsigijimas stambesnių sklypų, kuriems eksploatuoti reikėtų samdomosios darbo jėgos, reikštų ne tik komercinių projektų palaikymą, ji sukeltų 5 proc. paskolos laktų devalvaciją. Be to, ministras nuogaštavo, kad nesąžiningi žmonės pasinaudos paskola ir pardavinės žemdirbystei netinkamą žemę. Todėl ministras siūlė nustatyti sentikių už valstybės paskolą išperkamos žemės normą – ne daugiau kaip 30 dešimtinių. Vidaus reikalų ministerija, prieš išsakydama savo nuomonę, kaip įprasta, nutarė susipažinti su esama padėtimi ir pavedė pavaldžioms vietinėms institucijoms surinkti duomenis, ar sentikiai iš tikrųjų linkę nuomoti didesnius žemės plotus. Tyrimas parodė, kad Vilniaus gubernijoje daugiau kaip 30 deš. žemės nuomojo 87 sentikių šeimos, o didžiausių – 80 deš. sklypų nuomininkų buvo tik du. Kauno gubernijoje daugiau kaip 30 deš. žemės nuomojo 157 šeimos, iš jų aštuonios nuomojo daugiau kaip 80 deš., didžiausią – 145 deš. sklypą nuomojo viena šeima. Vietinė valdžia laikė, kad nuomodamos tiek žemės sentikių šeimos gali aprūpinti tik save, juolab kad didesnius sklypus pasidalindavo šeimos nariai. Jeigu valstybė teiks paskolą nedideliame žemės sklypui išpirkti, savo jėgomis likusios jie neišsipirks. Net buvusiems baudžiauninkams su valstybės paskola leista išsipirkti, jeigu panorės, iki 60 deš. žemės, o atskirti sentikius nuo kitų valstiečių, valdininkų manymu, būtų neteisinga [1, 171–175, 187–188]. Vietiniai administratoriai finansų ministro idėjos nepalaikė ir ji nebuvo įgyvendinta.

Valdžia neterminuotą nuomos taisyklių taip pat nepaskelbė, o dvaras ir sentikiai toliau tebegyveno nesusikalbėdami. Antai Kauno gubernijos Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrities Rokiškio dvare, kuris priklausė Reinoldui Tyzenhauzui, o jam mirus dvarą perėmė jo sesuo Marija Pšezdzeckienė, gyveno 47 sentikių šeimos. Jos dvarui nemokėjo nuomos nuo 1869 m., bet dvaro savininkams pavyko per teismą prisiteisti iš jų dalį nepriemokos pagrašinus, kad jai padengti bus parduoti sentikių namai ir galvijai. Tačiau pripažinus jų teisę į neterminuotą nuomą, sentikiai apskritai liovėsi dvarui mokėti nuomą [9].

Vidaus reikalų ministerija 1882 m. vis dėlto pateikė neterminuotos nuomos taisyklių sentikiams projektą, tačiau jos nebuvo patvirtintos, nes valdžia lygiagrečiai rengė projektą amžinųjų činšininkų klausimu, veikė vadinamoji „činšinė komisija“, kuriai buvo pavesta suderinti sentikių ir amžinųjų činšininkų neterminuotos žemės nuomos principus. Svarstymai rodė, kad vyriausybė buvo linkusi apskritai naikinti neterminuotą nuomą, todėl 1886 m. Vidaus reikalų ministerija nutarė pateikti Valstybės tarybai siūlymą neterminuotos nuomos sąlygomis dvaruose gyvenusiems sentikiams leisti privalomai išsipirkti žemę, t. y. be dvarininkų sutikimo [1, 242–250]. Perspektyvoje tai reiškė visišką dvaro ir sentikių atsiskyrimą

ir ūkinės erdvės pasidalijimą dvarininko nuosavybės sąskaita. Valstybės taryba ministerijos siūlymui pritarė ir klausimo svarstymus vainikavo 1901 m. birželio 4 d. „Nuostatai dėl Šiaurės vakarų ir Baltarusijos gubernijų vienatikių ir sentikių, gyvenančių privačioje žemėje, žemėtvarkos“ [15.2]. Pagal šiuos nuostatus neterminuotos nuomos sąlygomis dvaruose gyvenę sentikiai, kurie dar neišgijo žemės pagal susitarimą su savininku, turėjo privalomai išsipirkti jų užimtą žemę, išskyrus tas žemes, kurios buvo aptartos 1876 m. įstatyme. Nuostatai aptarė žemės išpirkimo ir valstybinės paskolos sąlygas. Sentikiams buvo palikta servituto teisė, jeigu ja iki tol naudojosi.

Vis dėlto dėl sentikiams atiduodamos žemės dvarų žemėnauda neturėjo labai susiaurėti. Į neterminuotos nuomos sutartis, o ateityje – dvarų žemės išpirkimą pretendavo mažuma sentikių. Kol valdžia kūrė dvaro ir sentikių atskyrimo instrumentus, sentikiai judėjo iš dvaro į dvarą, formuodami „naujųjų“ nuomininkų grupę, susidariusią po 1863 m. birželio 17 d. Valdininkų skaičiavimu, XIX a. 9-ajame dešimtmetyje Vilniaus ir Kauno gubernijose buvo 1 531 sentikių šeima (9 610 vyrų ir moterų), kurių aprūpinimo žeme klausimas nepriklausė nuo jų santykių su dvaru [3]. Šie sentikiai galėjo pretenduoti tik į valstybines žemes arba tiesiog patys pasirūpinti savo padėtimi, savarankiškai įsigydami žemę.

AMŽINIŲJŲ ČINŠININKŲ KLAUSIMAS

Rusijos imperijos socialinė ir ekonominė sankloda nepažinojo amžiniųjų činšininkų instituto. Jo egzistavimą valdžia pastebėjo dar XIX a. 6-ajame dešimtmetyje, tačiau teisine problema jis tapo tik XIX a. 8-ajame dešimtmetyje, kai po baudžios panaikinimo išryškėjo privačių savininkų ir jų žemės nuomininkų teisių į žemėnaudą neapibrėžtumas. Nuomininkai – laisvieji žmonės ir sentikiai, kurių naudojimas privačia nuosavybe baudžios laikais buvo tradiciškai nusistovėjęs, pobaudživiniu laikotarpiu tapo rimta kliūtimi pereiti prie modernios žemėvaldos. Prireikė ne vieno dešimtmečio sureguliuoti jų santykius su žemvaldžiais. Kažkuris Pietvakarių gubernijų gubernatorius atkreipė dėmesį į dar vieną privačių savininkų žemės nuomininkų grupę. Tai buvo vadinamieji amžinieji činšininkai, valstybingumo laikais įsikūrę vienuolynų, bažnyčios žemėje, dvaruose, miesteliuose ir miestuose, kurie priklausė bajorams žemvaldžiams. Jie niekam nekliuvo, galėjo gyventi ten „amžinai“ ir mokėti činšą, kurio dydis buvo pastovus, kad ir kas benutiktų [2, 144]. Amžinojo činšo objektas paprastai buvo sodybiniai sklypai pastatams suręsti ir daržui įrengti, Tiškevičių Biržuose – dar ariamas laukas. Su nuomojančiais žemę miestelių gyventojais žemvaldžiui sutarčių nereikėjo, pakako atsiskaitymo knygelių arba raštelių apie sumokėtą činšą. Prireikus miestelio savininkas raštu patvirtindavo leidimą prekiauti gėrimais (miestuose buvo sudaromi konsensai ir aptariamos sąlygos [1, 69–70]. Gubernatorius siūlė mokantiems amžinąjį činšą nustatyti atskiras taisykles, kaip tai buvo padaryta nuomojusių dvarų žemę sentikių atžvilgiu. Šį klausimą svarstęs Ministrų komitetas tokiam klausimo sprendimui nepritarė. Ministrų manymu, netiko vadovautis sentikių precedentu, kai juos paliko dvaruose dėl politinių priežasčių, tačiau jie laikė būtinu teisiškai apibrėžti činšininkų santykius su žemių savininkais, nes tai reikštų žemėvaldos teisių išlaikymą ir būtų teisinga pastarųjų atžvilgiu. Formuodami valdžios nuomonę amžiniųjų činšininkų klausimu jie vadovavosi pirmiausia teisiniu, o ne socialiniu ar politiniu aspektu ir vengė jų žemėnaudos problemą susieti su valstiečių aprūpinimu žeme [2, 145–146].

Rusijos imperijos juridinė sistema netaikė činšinės teisės, juolab nevartojo „amžinos“, t. y. neterminuotos nuomos sąvokos. Činšinės teisės fenomeną gvildenę rusų teisininkai grindė ją iš romėnų teisės perimta emfiteuze, reikusia paveldimą nuomą su teise perleisti daiktą kitiems. Emfiteuze pagrįsti žemėnaudos santykiai susiklostė Abiejų Tautų Respublikos laikais.

Ja naudojosi visų luomų kaimo ir miesto gyventojai, juridiniai asmenys, įsikūrę privačioje žemėje. Rusų teisininkų manymu, emfiteuzė praktikuota tik stambiose valdose, taip buvo sprendžiamas nuosavybės eksploatavimo ir darbo jėgos klausimas [22]. Kadangi činšinė teisė rėmėsi tradicija, 1840 m. Vakarų gubernijose įvedus rusišką teisę ji nebuvo panaikinta, Valdantysis Senatas 1857 m. emfiteuzę paliko galioti, XIX a. 8-ajame dešimtmetyje žemės dalybų kontekstas vertė ją suderinti su egzistuojančia teisine sistema. 1877 m. pradžioje vidaus reikalų ministras Aleksandras Timaševas pavedė Vakarų gubernijų generalgubernatoriams surinkti medžiagą apie amžinuosius činšininkus, parengti išvadas ir pateikti savo nuomonę, kaip derėtų teisiškai sureguliuoti žemvaldžių santykius su paskutine feodalizmo liekana. Ministras primygtinai pabrėžė, kad vyriausybė neketina suteikti amžiniesiems činšininkams teisę išsipirkti nuomojamą žemę, tik siekia patikslinti ir sureguliuoti jau egzistuojančias jų teises, taip pat neturi tikslo pažeisti žemvaldžių privačios nuosavybės teisių [2, 148–149, 153].

Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose surinkta medžiaga rodė, kad Vilniaus gubernijoje pagal emfiteuzės principą buvo naudojami 5 995 sklypai (6 313 deš.), Kauno gubernijoje – 8 786 sklypai (7 402 deš.), Gardino gubernijoje – 7 249 sklypai (5 687 deš.). Amžinojo činšo teisę dokumentais galėjo pagrįsti apie trečdalis naudotojų [2, 186–186v]. Valdininkai atkreipė dėmesį į savininkų ir amžinųjų činšininkų nesutarimus dėl žemėnaudos pobūdžio, tačiau pažymėjo, kad teismai panašias bylas nesunkiai sprendė. Daug dėmesio šiai specifinei žemės nuomininkų grupei skyrė Kauno gubernijos valdininkai. Buvo sudaryta komisija, kuriai vadovavo vicegubernatorius, ją sudarė gubernijos prokuroras, valstiečių reikalų įstaigos narys, miesto prezidentas ir du gubernijos valdybos nariai. Remdamasi Kauno civilinio ir baudžiamojo teismo praktika, komisija išsiaiškino, kad kilus ginčui dėl teisės į nuosavybę tradiciniai žemvaldžių ir činšininkų santykiai buvo reguliuojami paprastai: jeigu egzistavo činšo teisę patvirtinantys dokumentai, vadovautasi jais, jeigu jų nebuvo – liudytojų parodymais. Tarkim, dokumentaliai emfiteuzė buvo pagrįsta Laukuvos ir Paliepių dvaruose, Šeduvoje, Raseiniuose, Kražiuose. Ginčų dėl nuosavybės pobūdžio kildavo nemažai, visų pirma dėl privačių miestelių žemės. Utenos savininkai Balcevičiai 1867 m. įrodė, kad miestelyje gyvenantys žydai neturi teisės į amžinąjį činšą, nes nepateikė jų pagrindžiančių dokumentų, panašiai 1877 m. išsprendė Pandėlio savininkų Koscialkovskių ir miestelio žydų byla. Kitų privačių miestelių savininkai taip pat kėlė žydams bylas, kai jie atsisakydavo mokėti činšą arba teigė, kad ta žemė yra jų nuosavybė. Privačiuose miesteliuose amžinieji činšininkai naudojami nedideliais žemės sklypais, be činšo mokėjimo retai kaip nors kitaip įsipareigo davė savininkui, itin retai atliko jam prievolės. Imperijos laikais šie santykiai praktiškai nekito, išskyrus pavyzdžiui, Kretingos atvejį, kai jos savininkai XIX a. 8-ajame dešimtmetyje pareikalavo iš gyventojų terminuotos nuomos sutarčių. Tokiu būdu jie galėjo pakelti činšo mokestį atsižvelgdami į kintančią žemės kainą [2, 151, 153, 155–160].

Retesnis reiškinys – amžinasis činšininkas valstietis. Palyginti su laisvaisiais žmonėmis ar sentikiais, valstiečių skundai dėl žemės nuomos XIX a. 7–8-ajame dešimtmetyje buvo veikiau išimtis nei taisyklė. Kauno gubernijos Telšių apskrities valstietis Ignas Šerūnas 1875 m. skundėsi Vilniaus generalgubernatoriui dėl pažeistų jo teisių į neterminuotą naudojimąsi žeme Plungės dvaro Jėrubaičių kaime. Jis teigė, kad jo tėvas įsigijo činšinį sklypą iš grafo Zubovo baudžiauninko Stanislovo Gutavičiaus dar 1833 m., valdė ją per 30 metų, o dabar žemė perėjusi jam. Plungės dvaro valdytojai pareikalavo sudaryti nuomos sutartį ir padidino nuomą, o 1873 m. dvarą nusipirkęs Mykolas Oginskis činšo nepriėmė ir pareikalavo atlaisvinti sklypą. I. Šerūnas, negalėjęs suprasti, už ką jį varo nuo činšinės žemės, kuri „mūsų Vakarų gubernijose nuo seno laiko nuosavybe to, kuris ją gavo už atitinkamą činšą, ir jis galėjo

ją parduoti ar perleisti kitam asmeniui be žemės savininko žinios, svarbu, kad tvarkingai mokėtų činšą“ [6]. M. Oginskio nuo žemės nuvarytas ir be savo namo likęs valstietis nesėkmingai bandė ieškoti teisybės teismuose, tiesa, teismai į činšinę teisę šiuo atveju nesigilino.

Gubernijų administratoriai situaciją vertino įvairiai. Vilniaus gubernatorius nematė didesnių kliūčių palikti galioti buvusią praktiką, prie kurios suinteresuotos šalys buvo įpratusios ir tarpusavio nesutarimų retai pasitaikė. Priešingai, Kauno gubernijos žemvaldžiai bylinėjosi su savais amžiniais činšininkais, gubernijos valdžia savaip interpretavo činšinę teisę, teismų sprendimai buvo gana prieštaringi, todėl gubernatorius siūlė činšininkų klausimu sukurti vieną teisinį pagrindą. Gardino gubernatorius pripažino tik dokumentais paremtus susitarimus, kurių nesant žemės savininkas turėtų disponuoti savo nuosavybe taip, kaip jam tinka [2, 187–189]. Nepaisydami skirtingų gubernatorių nuomonių, Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijoje rengė medžiagą valdininkai įrašė vieną pastabą, kuri tolesniems valdžios veiksams reikšmės neturėjo, bet ateitis parodė, kad pastabos autorius buvo įžvalgus: „nepaisant to, kad daugiau kaip pusė činšinių valdų nepagrįsta rašytiniais aktais, liaudies masių sąmonėje činšinė nuosavybė, susiformavusi remiantis buvusia teisine sistema, suvokiama kaip nepažeidžiama teisė ir šiandien yra visiškai teisėta. Todėl bet koks veiksmas siekiant činšinę teisę suderinti su bendrais imperijos įstatymais, susijusiais su nuosavybės teise, turi būti atliktas labai atsargiai, kad nepakenktų, tiesą sakant, ramiems santykiams, kurie susiklostė tarp amžinųjų činšininkų ir žemės savininkų.“ Kita vertus, valdžia nuogaštavo, kad nesureguliuavus šių santykių činšininkai gali liautis mokėti mokesčių, o vėliau pareikalauti, kad žemė būtų pripažinta jų nuosavybe [2, 190–191].

Vakarų gubernijose praktikuotos emfiteuzės teisinė problema buvo išspręsta 1886 m. birželio 9 d. įsaku paskelbus Vidaus reikalų ministerijoje parengtus „Nuostatus dėl Vakarų ir Baltarusijos gubernijų kaimo amžinųjų činšininkų žemėtvarkos“ [15.1]. Naujas įstatymas buvo skirtas visų luomų amžiniesiems činšininkams, įsikūrusiems kaimo vietovėse, pirmiausia dvaruose, bet nebuvo skirtas įsikūrusiems miestuose bei miesteliuose. Pripažinta, kad amžinojo činšo santykiai galėjo užsimegzti ne tik iki 1831 m. Baltarusijos gubernijose ir iki 1840 m. Vakarų gubernijose, t. y. iki rusiškos teisės įsigalėjimo po antrojo ir trečiojo padalijimo prisijungtose teritorijose, bet ir po šių datų, tik ne vėliau kaip iki 1876 m. Naudojimąsi emfiteuzės teise reikėjo įrodyti nors ir neformaliais dokumentais arba remiantis žodiniais liudijimais. Nuostatai išsamiai aptarė reikalingų įrodymų kompleksą. Buvo numatytos galimybės laisvu noru nutraukti emfiteuzę pagrįstus nuosavybės santykius per trejus metus nuo nuostatų paskelbimo datos, jeigu žemvaldys išsipirks emfiteuzę, činšininkas, pasinaudojęs valstybės kreditu, nusipirks naudojamą sklypą arba sudarys su savininku terminuotos nuomos sutartį. 1886 m. birželio 9 d. įstatyme buvo numatyta vienintelė išlyga, kai žemę Baltarusijoje ir Lietuvoje galėjo įsigyti asmenys, kuriems buvo draudžiama pirkti žemę devyniose Vakarų gubernijose. Parduodamą iš varžytinių nemokaus činšininko sklypą galėjo įsigyti to paties kaimo gyventojas lenkas ar katalikas. Amžinųjų činšininkų žemėtvarkos reikalais turėjo rūpintis specialiai steigiamos Apskričių činšinių reikalų įstaigos ir Gubernijų valstiečių reikalų įstaigos.

Pajudėjęs amžinųjų činšininkų žemėtvarkos reikalams paaikškėjo, kad socialinė grupė, pretenduojanti į emfiteuzės teisę žemvaldžių dvaruose, buvo smulkieji bajorai. Tai rodo į Sankt Peterburgą nukreipti jų skundai dėl teisių į činšinius sklypus nepripažinimo. Taip bajorė Ieva Steigvilienė nesėkmingai bandė susigrąžinti sklypelį Plungės dvaro Krėpštų kaime, kurį jos senelis Florijonas Rubaževičius nusipirko iš kito bajoro Pranciškaus Nagrodzko, o šis dar 1842 m. – iš valstiečių Gimbutų. Senelis perleido jai sklypą tomis pačiomis amžinojo činšo teisėmis, bet naujasis dvaro savininkas Mykolas Oginskis 1873 m. ją nuvarė nuo sklypo [14].

Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrityje, Pandėlio dvaro žemėje, smulkūs beraščiai bajorai ir miestietis laikė po 38 deš. činšinės žemės, kurią dvaro savininkas skubiai pardavė, kai tik buvo paskelbtas įstatymas dėl amžiniųjų činšininkų žemėtvarkos [8]. Ar dvaro dalybos žeme su smulkiaisiais bajorais įgijo reikšmingesnį mastą, Lietuvos archyvų medžiaga nutyli. Kaip susiklostė tolesni dvarininkų ir amžiniųjų činšininkų privačiuose miesteliuose santykiai, reiktų specialiai tyrinėti.

IŠVADOS

Laikas po baudžiatvarkos Lietuvos bajorams žemvaldžiams virto iššūkiu ne tik dėl politinių, socialinių, kultūrinių ir materialinių paradimų. Jiems teko ginti kitados nepažeidžiamą bajorų luomo prerogatyvą – teisę į privačią nuosavybę. Tai, kad imperijos valdžia lenkų kilmės bajorams uždraudė didinti valdas paprasčiausiai įsigyjant žemę, buvo tik dalis apribojimų. Žemės buvusiems baudžiauninkams dalijimas sukėlė kitų dvarų gyventojų nepamatuotus lūkesčius. Dvaras į juos reagavo veiksmais, neprasilenkiančiais su teise, bet dažnai nesutampniais nei su valdžios, nei su žemės ištroškusių dvarų gyventojų interesais.

Dar LDK laikais susiklostė žemės nuomos tradicija, paremta sutarimu: žemė už darbą, činšą ir prievolę. Ji virto rimta kliūtimi bajorų dvaro kelyje į modernizaciją, o žemės nuomininkas – kurį laiką imperijos valdžios manipuliacijų įrankiu. Kita vertus, agrarinė imperija negalėjo paleisti iš kaimo didelės masės žmonių, pragyvenančių iš žemdirbystės, nes miestas nebuvo pajėgus jų priimti, o rimtesnės alternatyvos nei privati žemėvalda valdžia pasiūlyti nesugebėjo. Valstybinės žemės fondas buvo per mažas norint restruktūruoti Vakarų gubernijų žemėvaldą ir sunaikinti joje lenkiškojo elemento dominavimą.

Imperijos valdžia sukūrė situaciją, kai dvaras neturėjo svertų savarankiškai atsisakyti nepatogių žemės nuomininkų, kurie ne tik nemokėjo nuomos, bet ir angažavosi kaip potencialūs dvarininkų žemės savininkai. Priverstiniais dvarų žemės nuomininkais valdžia pavertė sentikius, visų pirma uždraudusi juos iškraustyti iš dvarų, vėliau pritaikiusi neterminuotos nuomos institutą, nebūdingą Rusijos teisės sistemai. Maža to, bajorų dvaruose teisiškai buvo įtvirtinta emfiteuzė. Jų žemėje galėjo pasilikti amžinieji činšininkai, įrodę savo teisinį statusą. Vienintelis būdas taikiai išspęsti dvaro ir priverstinių nuomininkų atsisakymo klausimą buvo bajorų žemvaldžių dalies nuosavybės savanoriškas perleidimas ją naudojusiems žemdirbiams.

Gauta 2015 03 04
Priimta 2015 05 28

Šaltiniai ir literatūra

[1] Дело об устройстве быта старообрядцев в Северо-западном крае. Ч. 1. *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), f. 378, Bs. 1876, b. 1238.

[1.1] Ten pat, l. 41, 45, 47–48. Apskaičiuota pagal: Общая ведомость о результате разбора прав старообрядцев на участки, которые по заявлениям владельцев, должны подчиниться действию 9 ст. правил 22 мая 1876 г.; Ведомость о числе старообрядцев Ковенской губернии, упомянутых в статье 9 Высочайше утвержденных 22 мая 1876 г. правил об устройстве их быта, на которых не распространяются действия постановлений ст. 1–6 тех же правил.

[2] Дело по возбужденному Министерством внутренних дел вопросу о разъяснении прав чиншевого пользования в Северо-западных губерниях, LVIA, f. 378, Bs. 1878, b. 655.

[3] Дело по устройству быта старообрядцев, проживающих в губерниях Виленской, Ковенской и Гродненской. LVIA, f. 378, Bs. 1885, b. 259, l. 183–185.

- [4] Дело по жалобе 7 мещан Ковенского и 3 Трокского обществ на помещика Акко за вытеснение из занимаемых ими участков, а также и по жалобам старообрядцев на своих помещиков на вытеснение их из арендуемых участков земли. *LVIA*, f. 378, Bs. 1863, b. 923.
- [5] Дело по представлениям Виленского губернатора по поводу жалоб помещиков Закржевского и других на неочищение старообрядцами имений просителей при продаже их лицам русского происхождения и крестьянам. *LVIA*, f. 378, Bs. 1867, b. 1966.
- [6] Дело по прошению крестьянина Тельшевского уезда Шерунаса о нарушении князем Огинским права на пользование имением Плюганах. *LVIA*, f. 378, Bs. 1875, b. 615, l. 1–2.
- [7] О доставлении сведений о старообрядцах, арендующих помещичьи земли и о местах их жительства и приписки. Ч. 2. *LVIA*, f. 378, Bs. 1865, b. 2372, l. 3–56, 66–106, 116–117, 166–177 (apskaičiuota straipsnio autorės).
- [8] По жалобе дворян Юлияна и Игнатия Довгялло, Ивана Яцкевича, Александра Толочки и мещанина Александра Андрушкевича на непризнание уездным по чиншевым делам присутствием чиншевых прав просителей на находящуюся в их владении землю. *Rusijos valstybinis istorijos archyvas* (toliau – *RVIA*), f. 1291, ap. 34, 1888 m. (*Žemės skyrius*), b. 20, l. 1–3.
- [9] По жалобе поверенного графа Райнольда Тизенгауза титулярного советника Николая Шимборского о взыскании арендных денег с старообрядцев, поселенных в имении Ракишки Ковенской губ. *LVIA*, f. 378, Bs. 1879, b. 638, l. 21–28.
- [10] По просьбе помещика Викентия Вольского о выселении из купленной им деревни Пустошен у графа Коссаковского шести старообрядцев в другое место и о последующем прошении старообрядцев Загорских и Климова. *LVIA*, f. 378, Bs. 1865, b. 2125, l. 7–8.
- [11] По прошениям помещика Ковенской губернии Новоалександровского уезда Альфонса Яздовского, поданным генерал-губернатору и министру внутренних дел об удалении старообрядцев, арендующих земли в имении его Бикуны. *LVIA*, f. 378, Bs. 1865, b. 2141, l. 4–5v, 7.
- [12] По прошениям помещика Свенцянского уезда Певцевича и старообрядца Зенова по предмету взаимных их претензий по арендованию последним у первого застенка Цегельня. *LVIA*, f. 378, Bs. 1867, b. 2012, l. 18–19, 23–34v.
- [13] По прошениям старообрядцев Трокского уезда Карпова, Бортникова, Пушакова, Гаврилова, Васильева на вытеснение их помещиками Ромером, Залеским, Жизновским и евреем Таршисом из арендуемых участков земли. *LVIA*, f. 378, Bs. 1867, b. 1979.
- [14] По ходатайству дворянки Евы Стейгвилловой, проживающей в дер. Селяны Тельшевского уезда Ковенской губернии о признании за ней чиншевых прав на участок в деревне Клепшты, из которой просительница была удалена местным владельцем князем Огинским. *RVIA*, f. 1291, ap. 34, 1888 m. (*Žemės skyrius*), b. 60, l. 1–3.
- [15] Полное собрание законов Российской империи, собр. 2, т. 51, ч. 1, №. 55974.
- [15.1] Полное собрание законов Российской империи, собр. 3, т. 6, ч. 2, №. 3789.
- [15.2] Т. 21, ч. 1, №. 20246.
- [16] BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara. Kova dėl žemės: dvaro ir laisvųjų žmonių santykiai sprendžiant žemės nuosavybės klausimą XIX a. II pusėje. *Lituanistica*, 2015, t. 61, Nr. 1(99), p. 1–21.
- [17] MULEVIČIUS, Leonas. *Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje*. Vilnius, 2003.
- [18] КОРЕЦКИЙ, П. И. О раскольниках в Ковенской губернии. Памятная книжка Ковенской губернии на 1863 год. Ковна, 1864, отдел II, с. 1–45.
- [19] ЛЕКЛЕР, Иван. „Литовский парадокс“: российская конфессиональная политика по отношению к старообрядцам в Северо-западном крае с 1863 по 1883 год. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2006, t. XXVI, p. 369–377.

[20] ПОТАШЕНКО, Григорий. М. Муравьев, „польский вопрос“ и старообрядцы Литвы: зигзаги конфессиональной политики в 1863–1865 гг. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2006, t. XXVI, p. 349–367.

[21] СТАНКЕВИЧ, А. *Очерк возникновения русских поселений на Литве*. Вильна, 1909.

[22] ШЕРЕШЕНВИЧ, Г. Ф. *Учебник русского гражданского права* (по изданию 1907 г.). Москва, 1995, § 28 (Чиншевое право).

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

The relations of the manor, old believers and “eternal tenants” in the division of land in the second half of the 19th century

Summary

The time after serfdom for Lithuanian noble landowners became a challenge not only due to the political, social, cultural and material losses. They had to defend the prerogative of the class of the nobles – the right to private property. The fact that the imperial government banned the nobility of Polish origin from increasing their holdings by simply acquiring land was only part of the restrictions. The distribution of land to former serfs caused unsound expectations of the other inhabitants of the estates. The free people, the Old Believers and eternal tenants demanded the land of the estates.

Even in the times of the Grand Duchy of Lithuania the tradition of land lease developed, based on consensus: the land for work, rent and obligation. It became a serious obstacle for the estate of the nobility on the way to modernization and the tenant of the land – the tool of the manipulations of the imperial government. On the other hand, the empire could not release from the village the large mass of rural people who make a living from agriculture, because the city was not able to accept them and the government could not offer a more serious alternative than private land ownership. The State Land Fund was too small if one wished to restructure land ownership in the Western Provinces and to destroy the dominance of the Polish element in it.

The imperial government created a situation in which the estate did not have the leverage to turn away uncomfortable tenant farmers, who not only paid rent but were also engaged as potential owners of the estate owners' land. The authorities converted the Old Believers by force into tenants of the land estates. It took into account their loyalty to the Empire, as shown during the 1863–1864 revolt, forbade them to leave the estates, and later applied to them an open-end lease, unrepresentative of the Russian legal system. Most of the eternal tenants lived on private land in cities and towns. There were few of them in the estates of the nobility, but here the imperial government legally established emphyteusis (in Latin *emphyteusis*). The eternal tenants could remain on the land of the estates if they proved their legal status. The only way to settle peacefully the question of the separation of the estate and the forced tenants was the voluntary transfer of part of the property of the noble landowners to the farmers using it.

Key words: manors, agrarian relations, social politics, national politics, old believers, emphyteusis.